

E-4 (OTTUK-DAŞ) YAZITI ÜZERİNE

Serkan ŞEMEN*

Özet

Yenisey yazıtları gerek Türk dili tarihi ve gerekse Türk kültürü açısından büyük önem taşımaktadır. Runik harfler veya Göktürk harfleri ile yazılan bu yazıtların derinlemesine araştırılıp Türk dili ve kültürü içerisine yerleştirilmesi gerekmektedir.

Bu makalede Yenisey yazıtları araştırmalarıyla ilgili bilgiler verildikten sonra Yenisey yazıtlarından Yenisey-4 (Ottuk Daş) yazıtı ele alınmıştır. Önce E-4 üzerinde yapılmış olan önceki çalışmalar verilmiş, taş yeniden okunmuş ve kelimeler açıklanarak anlamlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yenisey yazıtları, runik, Göktürk harfleri, Ottuk-Daş, E-4

ON THE E-4 (OTTUK-DAŞ) INSCRIPTION

Abstract

Yenisey inscriptions are of great significance both for the history of Turkish language and Turkish culture. These inscriptions written in Runik and Göktürk scripts need to be situated in Turkish language and culture by being searched thoroughly.

In this article, Yenisey-4 (Ottuk-Daş) from Yenisey inscriptions is covered after some information about the Yenisey inscriptions researches. The studies on E-4 are stated and vocabulary has gained a meaning with the explanation of the words.

Key Words: Yenisey inscriptions, runik, Göktürk scripts, Ottuk-Daş, E-4

Yenisey yazıtları, üzerinde derin ve titiz çalışmalar yapılması gereken Runik veya Göktürk harfli metinler grubudur.

Yenisey yazıtlarının araştırılması 1730'da Stockholm'de Philip Johann von Strahlenberg'in yayımladığı *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia* adlı eserinde Yenisey yazıtlarından bazılarının kopyalarının verilmesiyle başlamıştır.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Anabilim Dalı

Yıllar sonra Fin araştırma heyeti Güney Sibirya’da bir keşif seyahati yaparak Göktürk harfli bu yazıtlardan 32 tanesini bir albüm hâlinde çıkarmıştır.

Osman Fikri Sertkaya “Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca araştırmacıları olarak Wilhelm Radloff” başlıklı makalesinde (*Türk Dili*, 444, Aralık 1988, s. 304-307) “Fin Albümü” adı ile bilinen albümde yer alan 32 Yenisey yazıtının hikâyesini şöyle anlatmaktadır:

“1887’de Otto Hjalmar Appelgren başkanlığındaki Fin Heyeti Minusinsk’teki Martıyanov Müzesi’nde bulunan şu 10 taşın kopyesini çıkarmıştır.

1721’de Messerschmidt ile Strahlenberg’in buldukları Uybat - III (E 32),

1722’de Messerschmidt ile Strahlenberg’in buldukları Uybat - I (E 30),

1722’de Messerschmidt ile Strahlenberg’in buldukları Tuba - III (E 37),

1847’de M. A. Castrén’in bulunduğu Oznaçennaya (E 25),

1857’de N. A. Kostrov’un bulunduğu Açura / Oçurı (E 26),

1878’de E. F. Korçakov’un bulunduğu Altın Kөл – I (E 28),

1878’de E. F. Korçakov’un bulunduğu Altın Kөл – II (E 29),

1880’de N. A. Kostrov’un bulunduğu Oya (E 27),

1885’te Petr E. Kuznetskoy-Krasnoyarsk’in bulunduğu Uybat – II (E 31),

1887’de J. R. Aspelin’in bulunduğu Kara Yüs (E 39).

1888’de ise Johan Reinhold Aspelin başkanlığındaki Fin Heyeti Minusinsk’teki Martıyanov Müzesi’nden şu 5 taşın kopyesini çıkarmıştır.

1793’te P. S. Pallas tarafından bulunan Uybat – IV (E 33)

1793’te P. S. Pallas tarafından bulunan Uybat – V (E 34)

1847’de M. A. Castrén tarafından bulunan Tuba – I (E 35)

1885’te I. T. Savenkov tarafından bulunan Tuba – II (E 36)

1888’de Proskuryakov tarafından bulunan Ak – Yüs (E 38).

Aynı yıl Minusinsk vadisinde arazideki şu 17 taşı tespit ederek kalıplarını almışlardır.

UyukTarlak (E – 1)	Ça Höl - V (E – 17)
UyukArjan (E – 2)	Ça Höl - VI (E – 18)
Uyuk Turan (E – 3)	Ça Höl - VII (E – 19)

Ottuk Daş -I (E – 4)	Ça Höl - VIII (E – 20)
Kara Sug (E – 9)	Ça Höl - IX (E – 21)
Elegest I (E – 10)	Ça Höl - X (E – 22)
Aldın Bel - I (E – 12)	Ça Höl - XI (E – 23)
Ça Höl - II (E – 14)	Haya Bajı / Haya Uju (E – 24)
Ça Höl - IV (E – 16)	

Böylece Yenisey yazıtlarından E-1, 2, 3, 4, 9, 10, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39 sıra numaralarını alan bu 32 taşın kopyeleri J. R. Aspelin tarafından yazılan bir tetkik ile *Inscriptions de l'Enissei* (recueilles et publiées par la Société Finlandaise d'Archeologie, Helsingfors, 1889 başlığı ile 1889'da Stockolm'de toplanan Müsteşrikler Kongresi'ne sunuldu.”

Vilhelm Thomsen'in Runik alfabeyi yani Göktürk alfabesini çözmesinden sonra Wilhelm Radloff *Die alttürkische Inschriften der Mongolei, (St. Petersburg, 1895)*'da bu metinleri transliterasyon, transkripsiyon ve çevirisi ile ilk yayımlayan kişidir.

Radloff'un bu neşri, ülkemizde Hüseyin Namık Orkun tarafından *Eski Türk Yazıtları*'nın 3. cildinde yeni okuma teklifleri ve açıklama notları ile birlikte yayımlanmıştır. Bu metinlerin listesi şudur:

E 1-4 (s. 31-39)	E 28 (s. 101-111)
E 5-8 (s. 61-67)	E 29 (s. 115-129)
E 9 (s. 199-200)	E 30-34 (s. 141-154)
E 10 (s. 179-185)	E 35-37 (s. 169-172)
E 11 (s. 71-76)	E 38 (s. 189)
E 12 (s. 53)	E 39 (s. 193-195)
E 13-23 (s. 115-120)	E 40 (s. 175)
E 24 (s. 89-92)	E 41 (s. 79-85)
E 25 (s. 163-165)	E 42 (s. 95-98)
E 26 (s. 133-137)	E 43 (s. 57)
E 27 (s. 157-159)	

Yenisey yazıtları W. Radloff'tan sonra Sergey Yefimoviç Malov tarafından *Yeniseyskaya pismennost tyurkov. Teksti i issledovaniya* başlığı ile 1952'de yeniden yayımlanmıştır. Radloff ve Orkun'dan sonra yapılan bu üçüncü toplu neşirde ilk 51 taş değerlendirilmiştir.

1983'te Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev'in *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*'sı yayımlanmıştır. Vasilyev bu albümde 145 Yenisey yazıtı hakkında araştırmanın tarihi, metnin transliterasyonu, çeşitli değerlendirme notları ve bibliyografya vermiştir.

Radloff'tan bugüne kadar çeşitli araştırmacıların Yenisey yazıtları üzerinde müstakil monografiler yayımladıklarını da görmekteyiz.

Son olarak İgor Valentinoviç Kormuşin, Yenisey yazıtlarından bazılarını derinliğine işleyerek yayımlanmıştır; ancak Sovyet grubu araştırmacılarının metinlerin transkripsiyonu ve çevirisinde genellikle birbirilerini kopya ettiği görülmektedir.

Artık Yenisey yazıtlarının her birisinin tek tek değerlendirilerek Türk dili tarihi ve Türk kültürü içerisine yerleştirilme zamanı gelmiştir. Ben bu çalışmamda Yenisey-4 (Ottuk Daş) yazıtını işleyeceğim.

Bu konuda D. D. Vasilyev *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*'da şunları söylemektedir:

OTTUK-DAŞ CİVARINDA BULUNAN ANITLAR

(E 4, E 54, E 64)

Yapısı kumlu olan bu üç taş Ottuk-Daş dağları yakınında, Ulug-Hem nehrinin sol kıyısında, Elegest nehri boğazından 30 km. aşağıda bulunmuştur.

E 4. Ottuk-Daş (“Tuva Dikilitaşı B”)

Kare şeklinde, yüzeyi kaba bir şekilde yontulmuş, kenarları özenle sivriltilmiş 85 x 18 cm boyutlarında bir taştır.

1888 yılında Martiyanov'dan aldığı bilgiler doğrultusunda J. R. Aspelin tarafından bulunmuştur. 1891'de Klements, Orhon araştırma grubuna özel bir gezi düzenleterek anıtı aramış, fakat bulamamıştır. 1892'de V. A. Oşurkov tarafından ikinci kez basma resim hazırlanmış ve Wilhelm Radloff'a verilmiştir. Anıt 1915 yılında A. V. Adriyanov tarafından Yenisey nehri üzerinden salla Minusinsk Müzesi'ne götürülmüştür.

Geniş rölyefler halinde kazılmış olan 1 satırlık yazıt, taşın boyunca yüzlerden birisine dikey olarak yerleştirilmiştir. (Alt kısmın kırılmış olduğu bellidir).

Yazı tarzı: Okuma yönü sağdan sola doğrudur.

Ekleme ve düzeltme: Son üç işaret çok tahrip olmuştur ve güçlkle tamir edilebilmektedir. Önceki yayında bu işaretler şöyleydi: R²K²İ

- Noktalama bulunmamaktadır.

Transkripsiyon grafiği: k²wç qıy¹g¹n¹ içr²k²i

Bibliyografya: F Atlas I, VI; R Atlas, LXXXV, fig. 1; ATİM, s. 307; S. V. Kiselyev, “Neizdanniye nadpisi yeniseyskih kırgızov”, *Vestnik Drevney İstorii*, 1939, No 3, Orkun-III, s. 49; MERT, s. 20, T-II, s. 18-19; Batmanov. Yazık, s. 144.

Dmitri Dmitriyeviç VASİLYEV, *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad, 1983, s. 16.

Yine İgor Valentinoviç Kormuşın bu taş hakkında şu bilgileri vermektedir:

E-4 (Ottuk-Daş I)

85 x 18 x 17 cm ölçülerinde, o kadar büyük olmayan, koyu sarı kum taşı olan levhadaki yazıt Minusinsk Müzesinde № 39 kaydı altında arkeoloji bölümünün vitrinlerinde sergilenmektedir. Ottuk-Daş dağı yakınında, Ulu Kem (Yukarı Yenisey)'in sol kıyısında, Elegest nehrinin Ulu Kem'le birleştiği yerden 30 km kadar uzaklıkta veya Kızıl şehrinin batısından 60 km kadar uzaklıkta bulunmuştur.

Neredeyse tüm Yenisey çalışmalarında, keza Fin ve Radlof atlaslarında birkaç kez yayımlanmıştır. Taş yüksekliğinin tamamını kapsayan bir satır içinde kelime ayırıcı işaretleriz olarak 13 runa kazılmıştır. Bu runalar iyi derecede korunmuş ve okunaklıdır. Şöyle soru oluşuyor: Eğer anıt ilk haliyle korunmuş olsa, o yatay şekilde dikilmiş olması lazımdır. Bu ise çok sıra dışıdır; eğer anıt dikey şekilde dikilmiş ise, gömülerek toprağın altında kaldığı kısmının bize kadar ulaşmamış olduğunu tahmin edebiliriz. Metin hakkında söylersek, Ottuk-Daş'ta bulunan üç yazıtı karşılaştırarak, onların son derece kısa olduğunu tespit ederiz: daha önce söylediğimiz gibi [Korm. TYE 1997, 212], bütün bu yazıtlar ancak kişi isimleri, yer isimleri vs'den ibarettir.

Metin

Transkripsiyon

küçkıyağaniçreki

Tercüme

Küç Kıyagan-içreki (veya: [ben-] içreki)

[saraydaki görev ismi] Küç Kıyagan¹

İgor Valentinoviç KORMUŞIN, “E-2 (Uyuk-Arjan, Tuva)”, *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Grammatika, Tekstologiya*, Moskova, s. 29-30.

¹ **Kıyağan** sözünün Türkiye Türkçesinde insanların karakterinden yola çıkarak, lakap veya soyadı olarak kullanılması, “karşı gelen, laf dinlemez, inatçı, kendi sözünü dinleten” anlamları dikkat çekmektedir.

Bu iki Rus araştırmacının verdiği bilgilere göre yazıtın bulunma tarihi, müzeye nakli, şimdi nerede muhafaza edildiği konusunda bilgi sahibi olmaktayız.

Aşağıda verdiğim bibliyografyada Yenisey yazıtlarından E-4 hakkında yapılan çalışmaları listeledim. Belki görmediğim bir iki mahallî çalışma da olabilir.

BİBLİYOGRAFYA

a) Albümler:

1. 1889 *Inscriptions de l'Énisei*. Recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archeologie, Helsingfors, 1889, Tablo I, VI "Ouloukem, Ottoh-Tache".
2. 1892 – 1899 V. V. RADLOV, *Atlas Drevnostey Mongolii*, Trudı Orhonskoy Ekspeditsii, SPb., 1892-1899, LXXXV, figür 1.
3. 1983 Dmitri Dmitriyeviç VASİLYEV, *Korpus tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*, Leningrad, 1983, s. 16, 59, 87.

b) Yayınlar:

1. 1895 (DIM) Wilhelm RADLOFF, "Die Inschrift am Ulug-kem Ottuk-Taş", *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*, Dritte Lieferung. Die Denkmäler vom Koscho-Zaidam, die übrigen denkmaler des Orchon bechensund denkmaler im fluss gebietedes Jenissei, St. Petersburg, 1895, s. 307.
2. 1939 S. V. KİSELYEV, "Neizdannıye nadpisi yeniseyskih kırıgızov", *Vestnik Drevney İstorii*, 1939, No 3, s. 124-134.
3. 1940 (ETY) Hüseyin Namık ORKUN, "Ottuk-Daş", *Eski Türk Yazıtları, III*, 1940, s. 49.
4. 1952 (YPT) Sergey Ye. MALOV, "Pamyatnik s Ulug-Kema u Ottuk-Taşa", *Yeniseyskaya Pis'mennost Tyurkov*, 1952, s. 20.
5. 1959 İgor Alekseyeviç BATMANOV, "Pamyatnik s Ulug-Kema u Ottuk-Taşa (No 4)", *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevne-tyurkskoy Pismennosti*, Frunze, 1959, s. 144.
6. 1963 İgor Alekseyeviç BATMANOV - A. Ç. KUNAA, "Perviy pamyatnik s Ottuk-Daş", *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Tuvi, Vip II, Kızıl*, 1963, s. 18-20.

7. 1982 (SZO) “Ottuk-Taştığı Uyug-Kem esteligi”, *Orhon-Yenisey Tekstleri (Orhono-Yeniseyskiye Teksti)* Frunze, 1982, s. 147.
8. 1991 Pentii AALTO, “Old Turkic epigraphic materials (Gatheredby J. G. Granö”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 83, Helsinki, 1991, s. 7-78.
9. 1993 Eb  lfez RECEBOV-Junis MEMMEDOV, “Ottuk-Taş abidesi”, *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakı, 1993, s. 223.
10. 2002 Marcel ERDAL, “Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften”, *Splitteraus der Gegendvon Turfan. Festschrift f  r Peter Zieme*, İstanbul-Berlin, 2002, s. 51-73.
11. 2008 (TYE-1) İgor Valentinoviç KORMUŞİN, “E-4 (Ottuk-Daş I)”, *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Grammatika, Tekstologiya*, Moskova, s. 29-30.
12. 2011 (YCE-2) Nurdın USEYEV, “E 2 Ottuk-Daş I”, *Yenisey Cazma Estelikleri I. Leksikasına Cana Tekstter*, Bişkek 2011, s. 411.
13. 2013 Erhan AYDIN, “Yenisey Yazıtları”, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig*, Ankara, 2013, s. 30-31.

Runik Metin:

𐰽𐰪𐰇𐰤𐰫𐰏𐰠𐰤𐰠𐰆𐰪𐰏 .1

Transliterasyon:

1. K²WÇK¹YY¹G¹N¹YÇR²K²Y

Transkripsiyon:

1. küç kıyğ(a)n içr(e)ki

İnterpretasyon:

1. küç kıyğan içreki

Çeviri:

1. (Ben) Küç Kıyğan'ın içrek'(iyim).

Açıklamalar:

4 - 1/1 𐰽𐰪 [K²WÇ] küç “güç”. (EDPT, 693a-b kü:ç)

Kelimenin transliterasyonu *köç* ve *küç* şekillerinde yapılabilir. Ben *küç* şeklini tercih ediyorum.

küç kelimesi “güç, kuvvet, dayanıklılık” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca kelimenin “şiddet, zalimlik” anlamları da vardır. Kelimenin Farsça karşılığı *zür*, Türkiye Türkçesine *zor* şeklinde geçmiştir.

Türkiye Türkçesinde *güç* şeklinde kullanılan kelime “Fizik, düşünce ve ahlak yönünden bir etki yapabilme veya bir etkiye direnebilme yeteneği, kuvvet; bir olaya yol açan her türlü hareket, kuvvet, takat; sınırsız, mutlak nitelik; büyük etkinliği ve önemi olan nitelik; birim zamanda yapılan iş; bir cihazın, bir mekanizmanın iş yapabilme niteliği; siyasî, ekonomik, askerî vb. bakımlardan etki ve önemi büyük olan devlet; bir ulus, bir ordu vb.nin ekonomik, endüstriyel ve askerî potansiyeli; yeterliğini ve güvenilirliğini kanıtlamış kimse; bir akarsuyun aşındırma ve taşıma yeteneği; bir toprağın verimlilik yeteneği; ağır ve yorucu emekle yapılan, müşkül; yapılması zor, çetin” anlamlarına gelmektedir.²

4 - 1/2 𐌀𐌶𐌵𐌹𐌸 [K'YY'G'N'] **kıyğ(a)n** < *kıy-ğan* “kesen”. (EDPT, 31a'da **içreki** maddesinde geçmektedir. Ancak çeviride kişi adı sehven *kıyağan* yerine *kuyağan* şeklinde dizilmiştir: **Küç Kıyağan içreki**: “Küç Kuyağan the court chamberlain”)

İlk naşirler tarafından *kıy(a)ğ(a)n* şeklinde okunan kelimenin *k(a)p(a)ğ(a)n* > *k(a)pğ(a)n* şeklindeki düzeltilmesine dayanılarak *kıyğ(a)n* şeklinde transkripsiyonlanması uygundur. Ben *kıyğ(a)n* şeklini tercih ediyorum.

Bu kişi adını Dede Korkut'taki *kıyan güci* ve *kıyan (selçük)* kişi adları ile aynileştirmek de mümkündür.

kıy- fiili Eski Türkçede “kesmek, öldürmek” anlamlarında geçmektedir. bk. EDPT, **kıy-** 674b.

kıy- fiili bugün Türkiye Türkçesinde “Çok ince ve küçük parçalar durumunda doğramak; acımadan vermek, esirgememek, feda etmek; acımayıp öldürmek; acımayarak büyük bir kötülük etmek, zulmetmek”³ anlamlarında kullanılmaktadır.

4 - 1/3 𐌶𐌵𐌹𐌸 [YÇR²K²Y] **içr(e)ki** < *iç-rek-i* “yakını”. (EDPT, 31a **içre:ki**, 17a-b **iç**)

iç kelimesi Göktürk metinlerinde *Köl-iç-çor* yazıtının adında kullanılmıştır. Ayrıca *iç buyruk* (BK G 14)'de geçer. “Osmanlı İmparatorluğunda, saraylarda türlü devlet hizmetleri için aday olarak yetiştirilen genç, celep”⁴ anlamında olan

² *Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 10. Baskıdan Yapılan Tıpkıbasım, Ankara, 2009, s. 802a-b.

³ *a.g.e.*, s. 1174a.

⁴ *a.g.e.*, s. 933b.

iç-oğlan unvanında ve *iç güveyi(si)* gibi ibarelerde de *iç* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

içrek kelimesi runik harfli metinlerde iyelik ekli şekli ile *iç-rek-i* ve *iç-reg-i* şeklinde geçiyor.

Tamlamaların genel formülü olan isim + genitif eki isim + iyelik eki formülüne uygun olarak *tabğaç kağan-ning içrek-i* (KT G 12 = BK K14); isim + (eksiz genitif) isim + iyelik formülüne uygun olarak *ben çara çan içreg-i ben* (E 37/1); *tör apa içreki ben* (E-11/2), *küç kıyğan içrek-i* (E 4/1).

Kelimenin “daha yakın” anlamındaki iyelik eki almaksızın *içrek* şeklindeki kullanılışı Kutadgu Bilig’in 617. beytinde geçiyor.

küniñge örü bardı içrek bolu

koğuz boldı kaēgu sewinçi tolu

“Hükümdara günden güne daha yaklaşıyor yükselmeye devam etti. Kaygısı gittikçe azaldı, sevinci gittikçe arttı.”

krş. **içreki** < *iç-rek-i* kelimesi Sir Gerard Clauson tarafından EDPT 31a’da-ki **içre:ki** “situated within” maddesinde *iç-re-ki* şeklinde açıklanmıştır.

E-4

E-4 (D. D. Vasilyev, Korpus)

KAYNAKÇA

- ARAT, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK., İstanbul, Milli Eğitim Basm., 1947, s. 77.
- ARAT, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig II Tercüme*, TTK Basımevi, Ankara 1959, s. 55.
- AALTO, Pentii, “Old Turkic epigraphic materials (Gatheredby J. G. Granö)”, *Journal de la Soci  t   Finno-Ougrienne*, 83, Helsinki, 1991, s. 7-78.
- AYDIN, Erhan, “Yenisey Yazıtları”, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Ankara, 2013, s. 30-31.
- ERDAL, Marcel, “Anmerkungen zu den Jenissei-In-schriften”, *Splitteraus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme*, İstanbul-Berlin, 2002, s. 51-73.
- BATMANOV, İgor Alekseyeviç, “Pamyatnik s Ulug-Kema u Ottuk-Taşa (No 4)”, *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevne-tyurkskoy Pismennosti*, Frunze, 1959, s. 144.
- BATMANOV, İgor Alekseyeviç, - KUNAA, A.  ., “Perviy pamyatnik s Ottuk-Daşa”, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Tuvi, Vıp II, Kızıl*, 1963, s. 18-20.
- CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford at the Clarendon Press 1972, s. 31a, 693a-b.
- KİSELYEV, S. V., “Neizdanniy nadpisi yeniseyskih kırgızov”, *Vestnik Drevney İstorii*, 1939, No 3, s. 124-134.
- KORMUŞİN, İgor Valentinoviç, “E-4 (Ottuk-Daş I)”, *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Grammatika, Tekstologiya*, Moskova, 2008, s. 29-30.
- MALOV, Sergey Ye., “Pamyatnik s Ulug-Kema u Ottuk-Taşa”, *Yeniseyskaya Pis'mennost Tyurkov*, 1952, s. 20.
- ORKUN, Hüseyin Namık, “Ottuk-Daş”, *Eski Türk Yazıtları III*, 1940, s. 49.
- RADLOFF, Wilhelm, “Die Inschrift am Ulug-kem Ottyk-Tasch”, *Die alttürkische Inschriften der Mongolei, Dritte Lieferung. Die Denkmäler vom Koscho-Zaidam, die übrigen denkmäler des Orchon bechensund denkmäler im fluss gebietedes Jenissei*, St. Petersburg, 1895, s. 307.
- RADLOV, V. V., *Atlas Drevnostey Mongolii*, Trudı Orhonskoy Ekspeditsii, SPb., 1892-1899, LXXXV, figür 1
- RECEBOV, Eb lfez - MEMMEDOV, Junıs, “Ottuk-Taş abidesi”, *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakı, 1993, s. 223.
- SERTKAYA, Osman Fikri, “Eski Türkçe (G kt rk e ve Uygurca) araştırıcısı olarak Wilhelm Radloff”, *Türk Dili*, 444, Aralık 1988, s. 304-307.
- SERTKAYA, Osman Fikri, Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri  zerine, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, Bahar 2008, 7-34 s.
- Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 10. Baskıdan Yapılan Tıpkıbasım, Ankara, 2009, 802a-b, 933b, 1174a.
- USEYEV, Nurdın, “E 2 Ottuk-Daş I”, *Yenisey Cazma Es-telikleri I. Leksikası Cana Tekstter*, Bişkek 2011, s. 411.
- VASİLYEV, Dmitri Dmitriyeviç, *Korpus Tyurkskih Runi eskih Pamyatnikov Basseyına Yeniseya*, Leningrad, 1983, s. 16, 59, 87.